

ՀՏԴ՝ 7.072.2

DOI:10.52971/18294316-2022.25.1-177

ՊՈՐՏԱՍԱՐԸ՝ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ԲԱՆԱԼԻ

Արարս Մարգարյան

Հայաստանի գեղարվեստի պետական ակադեմիայի Գյումրու մասնաճյուղ
Շիրակի Մ.Նալբանդյանի անվան պետական համալսարան

Բանալի բառեր՝ Պորտասար, Գյոբեկլի թեփե, Անգղի համաստեղություն, Կլաուս Շմիդտ, մոնումենտալ ճարտարապետություն, Ուրֆա, կենդանակերպ պատկերներ:

Հոդվածում ներկայացվում է Պորտասարի (Գյոբեկլի թեփեի) հուշարձանը, որը համարվում է արդի քաղաքակրթության բնօրրանը: Վերջին տասնամյակում հուշարձանը դարձել է ամենահայտնի և ամենից շատ ուսումնասիրվող հնագիտական ու ճարտարապետական կառույցը: Իր բազմաշերտ մեզալիթյան ենթակառուցներով, անտրոպոմորֆ և պաշտամունքային պատկերներով հուշարձանը եզակի է և գտնվում է Արևմտյան Հայաստանի (այժմ՝ Անատոլիա) ու Լևանտայի մշակութային դաշտում և նույն աշխարհագրական տարածաշրջանում՝ դառնալով կարևոր հանգույց, որի համալիր վերձանումը կհանգեցնի մարդկության ծագման ու զարգացման իրական պատմության վերընթերցմանն ու վերաթմուրմանը: Պորտասարում են ձևավորվել նախնադարի ինստիտուցիոնալ առաջին կառույցները, այստեղից է սկիզբ առել մոնումենտալ ճարտարապետությունը:

Նախաբան. Պորտասարը, հայտնի՝ GEBEKLI TEPE անվամբ (այսուհետ՝ G.T.), գտնվում է Թուրքիայի տարածքում՝ Ուրֆայից (այժմ՝ Շանլիուրֆա) 15 կմ դեպի հարավարևելք ընկած բլրի վրա, Միդիային սահմանամերձ շրջանում: Պորտասարը զբաղեցնում է 20 հեկտար. այն բլրի վրա գտնվող բարդ համալիր է, որի շուրջ 100 կմ հեռավորության վրա տեղակայված են ևս 11 բլուրներ (վերջինները հայտնաբերվել են 2021թ.):

Պորտասարի պեղումները վերնից

Պորտասարի իրական ուսումնասիրությունն սկսվել է 1995 թ-ից, երբ հայտնաբերվում է 3-րդ շերտը, որն ուներ 10-30 մ տրամագիծ և թվագրվում է Ք.ա. 9600-8800թթ.: Հուշարձանի հանրահռչակման գործում բացառիկ վաստակ ունի գերմանացի գիտնական Կլաուս Շմիդտը¹, որը 1995 թվականից ղեկավարում է Գյոբեկլիթեփեի և Գյուրյթեփեի պեղումները: Նրա կողմից իրականացված սրբավայրի պեղումները դարձան մեծ իրադարձություն գիտական աշխարհում: Դրանք ամբողջությամբ հեղաշրջեցին մինչ այդ եղած գիտելիքները նախնադարյան հասարակության, մարդկային ցեղի ծագման ու զարգացման, սակրալ գիտելիքների ու կրոնական պատկերացումների մասին: Դրանք ավելի շատ հարցեր առաջացրին, որոնց պատասխանները շատ դեպքում մինչ օրս մնում են բաց:

«Սովորաբար ենթադրվում է, որ միայն հիերարխիկ բարդ կառուցվածքով հասարակարգերը կարող են կառուցել նման մոնումենտալ հուշարձաններ, որոնք ի հայտ են եկել հողագործության ձևավորման շրջանում», - գրում է Ստենֆորդի համալսարանի մարդաբանության պրոֆեսոր Յան Հոդդերը, որը 1993թ.-ից ղեկավարել է նեոլիթյան բնակավայր Չաթալ-Հույուկի պեղումները: «Գյոբեկլիին շրջեց մեր բոլոր պատկերացումները: Այն ստեղծվել է մինչ հասարակության երկրագործության անցումը՝ սկիզբ դնելով կարևորագույն հնագիտական բացահայտումների»²:

Հուշարձանի առաջին նմուշները հայտնաբերվել են դեռևս 1963 թվականին, երբ գյուղացիները գարու դաշտերը մշակելիս անընդմեջ հանդիպում էին վիթխարի քարերի: Տաճարի վերին հատվածը ոչնչացվել է նախքան օրինաչափ ուսումնասիրությունը: Բլրի վրա գտնվող Ուրֆայի (Շանլիուրֆա) տարածքում հայտնաբերվել է վիթխարի շրջանաձև համալիր՝ բաղկացած փորագրված սյուներից: Մինչ օրս պեղվել է հուշարձանի մի մասը³, և պարզ է դառնում, որ այն բացառիկ նշանակություն ունի: Ըստ

¹ Կլաուս Շմիդտ (1953-2014) գերմանացի հնագետ է: Ուսումնասիրելով հնագիտությունն ու երկրագիտությունը Էրլանգենի ու Գեղերբերգի համալսարաններում՝ 1983թ. նա պաշտպանում է դոկտորականը: Այնուհետև իրականացնում է մի շարք նախագծեր: 1995-2014թթ. ղեկավարում է Պորտասարի /G.T./ պեղումները, ինչը համարել է իր կյանքի գործը:

² Hodder I. -2011. https://www.persee.fr/doc/paleo_0153-9345_2011_num_37_1_5442 (13.02.2022)

³ Կլաուս Շմիդտը 2011 թ. տված հարցազրույցում հայտարարել է, որ պեղված է հուշարձանի ընդամենը 5 տոկոսը:

ռադիոածխածնային հետազոտման տվյալների՝ հուշարձանի որոշ հատվածներ թվագրվում են Ք. ա. 11-րդ հազարամյակով: Մինչ նրա բացահայտումը ամենահին հուշարձանը համարվում էր Չաթալ Հույուկը (այժմյան Թուրքիայի տարածքում, պեղվել է 1995 թվականից)՝ Ք. ա. 7500 թ.:

Պորտասար (G.T.) հուշարձանի գիտական ուսումնասիրությունն սկսվեց 1996 թվականից, երբ հայտնաբերվեցին T-անման սյուները: Ակնհայտ դարձավ, որ այն եղել է հնագույն պաշտամունքային կառույց: Կլաուս Շմիդտը⁴ գրում է, որ սրբավայրում մարդիկ լրջագույն հարցադրումներ են կատարել. «Ի՞նչ է տիեզերքը», «ի՞նչու ենք մենք այստեղ»: Սակայն գիտնականի կարծիքով՝ սրբավայրում չկան պտղաբերության ծեսի հետ կապված հետքեր, որոնք կարելի է գտնել նեոլիթյան մյուս սրբավայրերից: T-անման սյուները, հիշեցնելով մարդու ուրվագիծ, այնուամենայնիվ անսեռ են: Դրանք, Շմիդտի կարծիքով, աստվածների առաջին պատկերներն են: «Նրանք չունեն այքեր, բերան, դեմքեր, սակայն ունեն ձեռքի ավեր: Նրանք Արարիչներ են: Շմիդտի կարծիքով, սրբավայրն ստեղծվել է այն շրջանում, երբ կիսաքոչվոր հասարակությունից անցում է կատարվում դեպի նստակյաց երկրագործական հասարակություն: Եվ հիմնավորում է. «Սրբավայրը պահպանվել է միմիայն այն բանի շնորհիվ, որ կորցրել է վաղեմի դերն ու նշանակությունը, վերածվել է հողաթմբի ու շուտով մոռացվել»⁵:

Պորտասար (G.T.) հուշարձանը նախևառաջ հիացնում է շինարարների մտավոր կարողություններով՝ տեղանքում կողմնորոշվելու հմտությամբ, բարձր տեխնիկայով, գործի իմացությամբ: Այսօրվա տեսանկյունից անհնար է պատկերացնել, թե ինչպես են պարզագույն գործիքներով /ինչն արդեն կասկածելի է/ շինարարներին հաջողվել վիթխարի քարե բեկորները տաշել, հղկել, ծակել: Այս գործընթացը հնարավոր չէր իրականացնել առանց վերին աստիճանի կազմակերպված հասարակության: Առավել ուշագրավ են համալիրի Գ և Դ հատվածները, որոնք և ամենահինն են: Պորտասարի համալիրի տաշված, հղկված մեզալիթյան T-անման հուշակոթողները զերազանցում են մարդու հասակը և կազմում են մոտավորապես 3,5 մ: Դ համալիրի 2 կենտրոնական սյուները ավելի բարձր են կողայիններից և հասնում են 5,5 մ՝ հայացքն ուղղորդելով դեպի կենտրոն, որտեղ հավանաբար տեղի է ունեցել կարևոր արարողություն/ծես: Առանձին սյուները իրար հետ կապված են պատի կոպիտ շարվածքով: Գոյություն ունի նաև վարկած, որ այդ բարձր սյուների վրա եղել է կառույցը պահող տանիք, ինչը ոչ միայն դեկորատիվ, այլև կոնստրուկտիվ տարր է: Գիտնականները դեռ վստահ չեն՝ ունեցել է տվյալ կառույցը ծածկ, թե՞ ոչ:

Մյուս կողմից՝ կրկնակի սյուների ուղղվածությունը հյուսիս-արևմուտք-հարավ-արևելք առանցքի շուրջ, կառույցը կապում է աստղագիտական հասկացությունների, մասնավորապես՝ արևի շրջապտույտի հետ: Այն բնութագրում է հնագույն մոնումենտալ մի շարք տաճարների դիրքը: Սրբավայրերի շրջանաձև կառուցվածքն (Ա-Դ) ու տասներկու սյուների դասավորությունն ստեղծում են որոշակի ավարտուն համակարգ: Մինչ օրս հայտնի չէ՝ երեք հիմնական կառույցները (Բ-Դ) ստեղծվել են միաժամանակ կ,

⁴ Schmidt K. -2010. file:///D:/Gedekle%20Tepe/Klaus_Schmidt_Gobekli_Tepe%20(1).pdf

⁵ Նույնը:

թե՞ առանձին-առանձին: Նրանց միաժամանակյա գոյությունը ավելի հավանական է թվում:

Պորտասարի սյուները

Մոնումենտալ կառույցը ունի ոչ մարդակենտրոն համաչափություն, և, այդուհանդերձ, T-անման սյուները մարդակերպ են: Դ շրջանի կրկնակի T-անման սյուների վրա կարելի է տեսնել զենքերով, գոտիներով, նշանագրերով, աղվեսի մորթով ոճավորված «հագուստներ»: Տարբեր կենդանիների պատկերումը կապված է անիմալիստական և տոտեմական հավատալիքների, դիցաբանական պատկերացումների ծագումնաբանության հետ: Հուշարձանի վրա պատկերված կենդանիները՝ վարազներ, աղվեսներ, առյուծներ, թռչուններ, օձեր, կարիճներ, առանձնահատուկ են դարձնում հուշարձանը: Դրանք ստեղծվել են Ք. ա. 9.5 հազ. տարի առաջ և 5.5 հազ. տարով ավելի հին են Միջագետքի քաղաքներից, 7 հազ. տարով՝ Ստոունհենջից: Դ կառույցի վրա տեսարանները պատկերված են նշանագրերի համադրությամբ: Անշուշտ, դրանք ունեն ծիսահմայական և աստղագիտական նշանակություն: Կենտրոնական երկվորյակ սյուների վրա աղվեսներ են: Մյուսաշարը բաղկացած է 2 բարձր կենտրոնական և 12 ավելի ցածր կողային սյուներից: Նշանագրերի միջոցով կրկնվող պատկերների համադրությունը փորձ է՝ փոխանցելու կարևոր իրադարձությունները, պատմական դեպքերը, ինչը բնորոշ է նաև Չատալ Հույուկին: Ջ. Սուտտոնի⁶ կարծիքով, դա իրադարձությունների, դիցաբանության, իշխող գերդաստանների պատմությունն է՝ փորագրված մեգալիթյան հուշարձանների վրա, ինչը, սակայն, հակասում է Չատալ Հույուկի համայնքային հասարակության պատմությանը: Պորտասարի կառուցվածքը ամբողջացնում է համայնքային գիտակցությունն ու մշակութային հիշողությունը: Կարելի է խոսել հուշարձանի վիթխարի ծավալների ու նշանակության մասին, և թեև առայժմ պեղված է հուշարձանի մի մասը միայն՝ բաղկացած 4 առանձին մասերից, այն արդեն վկայում է, թե ինչպիսի դարակազմիկ նշանակություն ունեցող հուշարձանի հետ գործ ունենք: Ուշագրավ սյուներից է Դ կառույցի 43-րդ սյունը: Այն պատկերում է թռչուններ (անգղ, բադեր), գլխատված տղամարդու մարմին, կարիճ, պայուսակներ, կենդանիներ: Անգլուխ մարմնի ու անգղի

⁶ Sutton J. -2020. p.p. 209-229.

պատկերներին հանդիպում ենք նաև Չատալիույուկում: Հողդերի կարծիքով, նմանատիպ հասարակություններում, ինչպիսին են՝ Չատալիույուկը, Պորտասարը, գերբնական երևույթները հանդիսանում էին հասարակական և քաղաքական կյանքի բաղադրիչ մաս:

Այն հարցին, թե ինչ դեր ու նշանակություն է ունեցել սրբավայրը, կան բազմաթիվ վարկածներ ու տեսակետներ: Ստորև բերում ենք մի քանիսը.

1. Հուշարձանը կապված է տիեզերական մարմինների, լուսատուների պաշտամունքի հետ: Պորտասարը ծառայել է իբրև հնագույն աստղադիտարան: Հետազոտությունները թույլ են տալիս հնագետ-աստղագետներին պատկերացում կազմել այն ժամանակվա երկնքի մասին: Մասնավորապես՝ ձմեռային արևադարձի ժամանակ մարդը կտեսներ հետևյալ երկնային պատկերը՝ հարավում Orion-ն՝ իր եռաստղ գոտիով, իսկ հյուսիսում՝ Cygnus-ը՝ պայծառ Դենեբով: Երևում է նաև Lyra համաստեղության Vega աստղը: Ըստ Անդրյու Քոլինզի՝ Պորտասարը կառուցողները հետևել են հենց Cygnus-ի Deneb աստղին: Տիեզերագետները ևս գտնում են, որ 18000 տարի առաջ Deneb-ը հյուսիսային աստղն էր, իսկ Պորտասարի կառուցման ժամանակ բևեռային աստղ չի եղել: Քոլինզը կարծում է, թե Գյոբեկլի Թեփեի ժամանակ աստղագետները դիտում էին հին Դենեբը, քանի որ այն գտնվում էր Ծիր Գաթինի ճեղքում և խորհրդանշում էր «մուտքը» դեպի երկնային աշխարհ: Մեկ այլ տեսության համաձայն էլ՝ հուշարձանը հանդիսանում է Սիրիուս (Շնիկ) աստղի դիտման (պաշտամունքի) վայր, որն առաջին անգամ երկնքում է հայտնվել 11300 հազ. տարի առաջ և պայծառությամբ զիջում է Լուսնին, Վեներային ու Յուպիտերին, ինչը հավանաբար մեծ տպավորություն է թողել նեոլիթյան ժամանակաշրջանի մարդու համար: Մարդիկ դեռևս կացարաններ չէին կառուցում, չէին օգտվում կավե ամաններից, իրենց սնունդը հայթայթում էին որսորդությամբ ու հավաքչությամբ, սակայն արդեն աստվածների համար կառուցում էին մոնումենտալ սրբավայրեր և պաշտում իրենց կուռքերին:

2. Համաձայն Քոլինզի վարկածի /«Теория катастрофы»⁷/ հուշարձանը փաստում է գիսաստղի հետ բախման պատմությունը, որը տեղի է ունեցել Ք.ա. 11300 հազ. տարի առաջ: Քոլինզը կարծում է, որ Պորտասարի ժամանակահատվածում տեղի է ունեցել մեծ աղետ /կատակլիզմ/՝ առաջացնելով այդ ժամանակվա՝ այսօր արդեն փաստված կտրուկ կլիմայական փոփոխությունները: Իսկ Դենեբի համաստեղության առկայությունը երկնքում կապվում է դրան հաջորդած քաղաքակրթության վերածննդի հետ:

3. Գլաուս Շմիդտը կարծում է, թե Պորտասարի բնակիչները կառուցել են պաշտամունքային հուշարձանի շրջանը, հետո, երբ կորցրել է իր «մոզական նշանակությունը», ծածկել են հողով ու ստեղծել նորը⁸: Շմիդտը հուշարձանի մերձակայքում փնտրել էր մարդկային թաղումներ ու չէր գտել: Միայն խեցեղենի կտորներ, որոնց մեջ պահվել է հեղուկ: Հնարավոր է, որ Պորտասարի բնակիչներն իրականացրել են ինչ-որ ծես կամ տոն:

4. Թուրքական հնագիտական շրջանակների մոտ ավելի հաճախ հանդիպում ենք անիմալիստական պաշտամունքի սրբավայր լինելու վարկածին. T-անման ռելիեֆներ

⁷ Коллинз Э. -, www.academia.edu/6603268/Göbekli_Tepe_Who_Built_It_When_and_Why

⁸ Шмидт К. -2011. с.320.

բով մենհիրների վրա կարելի է տեսնել թռչունների, առյուծների, ցլերի, կարիճի, օձի, աղվեսի, վարազի պատկերներ: Վայրի կենդանիներին պատկերող շինարարները եղել են որսորդներ, որոնց համար կենդանին պաշտամունքային նշանակություն է ունեցել: Նախնադարյան շինարարները նստակեցության անցնելուց առաջ ստեղծել են իրենց կենցաղը հավերժացնող հուշարձանը:

Եզրահանգում. Պորտասարի (G. T.) համալիրը այսօր համարվում է աշխարհի հնագույն սրբավայրը, մեգալիթյան ճարտարապետության փայլուն օրինակ: Այն գտնվել է նախկինում հայկական Եղեսիա (Ուրֆա), այժմ՝ Շանֆլիուրֆա բնակավայրից 15 կմ հեռավորության վրա, սահմանակից է Սիրիայի հետ: Գերմանացի գիտնական Վլադու Շմիդտի կողմից 1995-2014 թթ. իրականացված պեղումները բացահայտեցին շրջանաձև կառույցները՝ բաղկացած մեգալիթյան վիթխարի ուղղահայաց քարերից և կոպիտ շարվածքով պատերից: Մեգալիթները զարդարված էին բարելիեֆի և գոռելիեֆի տեխնիկայով կատարված կենդանապատկերներով և պատկերանշաններով, որոնց իմաստը դեռ ենթակա է բացահայտման: Ու թեև կառույցի ծագման և խորհրդաբանության վերաբերյալ գոյություն ունեն բազում վարկածներ, դրանք չեն կարող վերջնական և ավարտուն համարվել, քանի դեռ վերծանողները չեն դիտարկել հուշարձան ստեղծող էթնոսի մշակույթի ու գիտելիքների համատեքստում:

ПОРТАСАР-КЛЮЧ К РАЗГАДКЕ ЦИВИЛИЗАЦИИ

Маргарян А. В.

Ключевые слова: *Портасар, Гебекли тепе, Созвездие Лебедя, Клаус Шмидт, монументальная архитектура, Урфа, зооморфные изображения.*

Комплекс Портасара (G. T.) сегодня можно считать самым древним святилищем в мире, памятником мегалитической архитектуры. Он был открыт в 15 км от бывшего армянского города Эдессы (Урфы), ныне Шанфлиурфа, на пограничной с Сирией территории. Немецкий ученый Клаус Шмидт проводил раскопки с 1995 по 2014 гг., во время которых были обнаружены круглые строения с большими мегалитическими вертикальными камнями и стены с грубой выкладкой. На мегалитах были зооморфные знаки и пиктографы, значение которых еще предстоит выяснить. И хотя существует много версий относительно возникновения и символики памятника, ни одна из них не может считаться окончательной и убедительной, поскольку памятник не рассматривался в контексте с культурой и знаниями создавшего его этноса.

PORTASAR IS A CIVILIZATIONAL KEY

Markaryan A. V.

Key words: *Portasar, Gebekle tepe, Eagle constellation, Klaus Schmidt, monumental architecture, Urfa, animal images.*

The Portasar (G. T.) complex is considered the oldest sanctuary in the world, a shining example of megalithic architecture. It was located in the formerly Armenian city of Edesia (Urfa),

now 15 km away from the settlement of Shanfliurfa, on the border with Syria. The excavations by the German scientist Klaus Schmidt 1995-2014 revealed circular structures consisting of huge vertical megalithic stones and rough-walled walls. The megaliths were decorated with bas-relief and go-relief animal images և symbols, the meaning of which is still to be discovered. And although there are many hypotheses about the origin and symbolism of the structure, they can not be considered complete and final until the interpreters consider it in the context of the culture and knowledge of the ethnos that created the monument.

Գ ր ա կ ա ն ու թ յ ու ն

1. Վարպետյան Ա. -2016, «Պորտաաարի առեղծվածը», Երևան, էջեր 60- 61:
2. Дешифровка гёбекской тепе с археоастрономической точки зрения. Мартин Б. Свитман, Димитриос www.academia.edu/38946648/DECODING_GÖBEKLI_TEPPE_WITH_ARCHAEOASTRONOMY. MartinB.Sweat man_Dimitrios_Tsikritsis? Clifford C. Richey, Gobekli Tepe: The Navel,The Center of the Earth, Academia.edu, February 2018.
3. Колпинз Э.-2011. Гёбекли Тепе: Кто это построил, когда и почему? www.academia.edu/6603268/bekli_Tepe_Who_Built_It_When_and_Why
4. Шмидт К. -2011. Они строили первые храмы. Тайнственное святилище охотников каменного века. Археологические открытия в Гёбекли Тепе / К. Шмидт, пер. с нем. А. С. Пащенко; отв. ред., прим. и послесл. Т. В. Корниенко. - СПб. Алетея.
5. Banning E.-2011, “So Fair a House: Göbekli Tepe and the Identification of Temples in the Pre- Pottery Neolithic of the Near East,” Current Anthropology 52.
6. Hodder I. -2011. The Role of Religion in the Neolithic of the Middle East and Anatolia with Particular Reference to Çatalhöyük, https://www.persee.fr/doc/paleo_0153-9345_2011_num_37_1_5442. (13.02.2022).
7. Sutton J.-2020. “Personal Memory, the Scaffolded mind, and Cognitive Change in the Neolithic” in Consciousness, Creativity, and Self at the Dawn of Settled Life, ed. Ian Hodder (Cambridge: Cambridge University Press).

Ընդունվել է՝ 24. 02. 2022
Գրախոսվել է՝ 20. 04. 2022
Հանձնվել է տպ.՝ 25. 05. 2022

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Արարս ՄԱՐԳԱՐԳՅԱՆ՝ արվեստագիտության թեկնածու, դոցենտ,
ՀԳՊԱ Գյումրու մասնաճյուղի կերպարվեստի տեսության ամբիոնի վարիչ,
Ծիրակի Մ. Նսլանդյանի անվ. պետական համալսարանի դասախոս,
Էլ. Խասցի՝ araxmargaryan@gmail.com